

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

«Байтұрсынұлы Ахметтің араб әліпбиін жақтаған баяндамасы» – 1927 жылдың 28-29 сәуірінде Ташкенттегі Орта Азиялық коммунистер университетінің залында қазақ оқушылары мен қызметкерлерінің жиылысында жасаған баяндамасы. Жиылысқа 200-ден аса адам жиналған. Ғалымның баяндамасы «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 17, 19-маусымдағы сандарында жарық көріп, кейін «Әліппе айтысы» деген атпен жарияланған жинақта басылады (16-29-беттер). А.Байтұрсынұлы әліпби таңдауды ғылыми тұрғыдан негіздейді. Ғалым «Әліпби деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақ», – дей келіп, әліппенің қайсысы дұрыс болатынын тексеруде мынадай негіздерге (критерий) сүйенеді: 1. Тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша? 2. Қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады? 3. Қайсысымен жазу, жазылғанды оқу жеңіл? 4. Қайсысы баспаға қолайлы? 5. Үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы? 6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық? Сұрақтарға нақты дәйек келтіре отырып, А.Байтұрсынұлы латын әрпінің керексіздігін толық дәлелдейді. А.Байтұрсынұлы араб әліпбиі мен латын әліпбиін салыстыра келіп, мынандай қорытындыға келеді: 1. Араб әрпі латын әрпінен жазуға, оқуға оңай онысын сауатты адамдардың күндегі ісінің жүзінде көп пайдалы болып шығады. 2. Сауат ашу жүзінде араб әрпінің қолайлысы латын әрпінен артық. 3. Баспа ісі араб әрпінің ескісі латын әрпінен төмен, жанасы артық. 4. Машиналарға орнатуға араб әрпінің жаңасы латындікінен анағұрлым артық, ескісі де орнатуға келетінін іс көрсетіп отыр. 5. Араб әліпбиінің әрпі қазақ тілінің дыбыстарына толық, жеткілікті, қандай емле жасауына да келеді. Қазақ емлесі өте оңай, бұқараға қолайлы емле. Сөйтіп, ғалым әріп алмастыру мәселесін дәріптеп көтеруге орын жоқтығын көрсетіп: «Бұл сияқты мәселені көтеріп, уақытын шығын қылып жүргендер болса, оны еріккен адамдардың ермегі есебіндегі құр қиял деп білеміз. Әліп-би түзеу, емле түзеу жағынан соңғы кезде істелген істер жемісті болып, бұ жағынан біз Европа, Америка жұрттарының алдында тұрмыз. Әріпті өнер құралдарына икемдеу жағынан да олардан асыратынымызға көз жетіп отыр. Солай болған соң аз күшімізді алға шыққан жақтағы керексіз іске салғанша, басқадан кейін тұрған жағымызға жұмсауымыз жөн емес пе деймін» деген қорытынды жасайды.

Байтұрсынұлы Ахмет әліпбиі – ХХ ғасыр басында араб жазуын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне лайықталып жасалған қазақ әліпбиі. Оны «Төте жазу» деп те атайды. Араб жазуын не үшін реформалағанын А.Байтұрсынұлының өзі былайша түсіндіреді: «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады. Әр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды». Яғни бала түркі халқына ортақ жазу жүйесімен емес, өзінің ұлттық тіліне сай жазып, оқуы керек деген ұстанымды жүзеге асыру үшін әліпбиді өзгерту керек деді. Б.А.э. ежелеусіз төте оқуды қалыптастырғандықтан «төте жазу» деп аталды. А.Байтұрсынұлы түзген әліпби жүйесінде әріптің саны 24, өзі көрсеткендей